

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2024.100.4>

УДК 81'38

ЕЛІТАРНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ ПИСЬМЕННИКА: УНІВЕРСАЛЬНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ (за документальними кінотекстами про Павла Загребельного)

ГАНЖА

Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics, Institute of
the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті зроблено спробу оприаявити моноперсоналогічний і поліперсоналогічний аспекти елітарної мовної особистості видатного українського письменника Павла Загребельного на матеріалі документальних фільмів «Павло Загребельний. До запитання» (2014), «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000), «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). У біографічних кінотекстах, де використано інтерв'ю письменника, проаналізовано специфіку вербальної самопрезентації митця, адже елітарна мовна особистість у медійному дискурсі цілеспрямовано конструює свій суспільний образ.

Ключові слова: лінгвоперсоналогія, лінгвостилістика, елітарна мовна особистість, письменник, вербальна самопрезентація.

Нині все більшої популярності набувають дослідження з лінгвоперсоналогії. А. Загнітко, розмірковуючи про предмет і методи нової сфери лінгвістичних студій, вказує на два концептуальні виміри особистості – моноперсоналогічний та поліперсоналогічний. Моноперсоналогічний аспект вивчення скеровано на вияв закономірностей і напрямів реалізації окремої мовної індивідуальності в усьому обширі її виявів, поліперсоналогічний – зорієнтовано на з'ясування мовно-часової,

мовно-просторової, мовно-генераційної, мовно-соціумної та інших тяглостей персони [Загнітко А., Загнітко Н. 2017: 19-20].

А.П. Романченко розглядає елітарну мовну особистість як «інтелектуально обдаровану людину, яка яскраво репрезентує себе в усному і писемному мовленні, досконало володіє всім комплексом мовних, комунікативних, моральних та етичних норм. Вона має високий рівень мовної свідомості, мовної та комунікативної компетенції» [Романченко 2019: 130]. На думку дослідниці, елітарність тісно пов'язана з такими знаковими рисами мовної особистості, як націєцентричність, культуроцентричність, емпатоцентричність.

Письменник як репрезентант національної культури відповідно оприявнює національномовну картину світу, певний лінгвокультурний і комунікативний взірець. Серед критеріїв виокремлення елітарної мовної особистості митця лінгвісти називають інформаційний, ортологічний, жанрово-стилістичний, аксіологічний, комунікативний, риторичний, психологічний, критерій авторитетності.

У працях про репрезентантів елітарної мовної культури натрапляємо на терміни *вербальна самоідентифікація* та *вербальна самопрезентація*, що передбачають конструювання особистісної і соціальної ідентифікації мовця. На нашу думку, у документальних кінотекстах, де використано інтерв'ю героя стрічки, йдеться саме про вербальну самопрезентацію, тому що елітарна мовна особистість у медійному дискурсі цілеспрямовано конструює свій суспільний образ.

У пропонованій статті корелюються моноперсонологійний та поліперсонологійний виміри осмислення елітарної мовної особистості, адже важливо звернути увагу як на індивідуальну специфіку її становлення, так і на узагальнену особистість українського письменника – носія елітарної мовної культури. Хоча коли йдеться про елітарну мовну особистість митця світового масштабу, складно диференціювати власне індивідуальне й універсальне, поліперсонологійне.

Як відомо, П.А. Загребельний написав найбільше з усіх українських прозаїків усіх часів. Вражає тематично-часовий діапазон творчості класика української літератури, його феноменальна ерудиція і працездатність, а також масштаби творчої і громадської діяльності. Л.Г. Касян, проаналізувавши аудіові-

зуальні документи з фондів ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, зазначає, що кінодокументи про життя і творчість Загребельного, «переважно кіно- й телесюжети, змістовно можна поділити на дві категорії: документи, що зафіксували П.А. Загребельного на різних офіційних заходах і сюжети-інтерв'ю письменника з приводу тієї або іншої проблеми, явища чи події» [Касян 2014: 192–193]. Дослідники вважають медійний дискурс чи не найбільш інформативним щодо світогляду, громадянської позиції, ерудованості, мовної культури елітарної мовної особистості. Творчість і громадська діяльність П.А. Загребельного як відомого письменника, культурного діяча, посадовця, політика, передбачала постійну медійну репрезентованість, саме тому хронікальні кінодокументи є важливим джерелом для лінгвоперсоналогічної рецепції постаті митця.

Загалом у документалістиці про Павла Загребельного переважають його власні інтерв'ю, монологи, автокоментарі. Такі ж за жанром і медіапродукти початку XXI століття: документальний фільм «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000) і телепередача «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). А от стрічка «Павло Загребельний. До запитання» (2014) – багатогранний полілог письменників, науковців, земляків, рідних та друзів письменника.

«Павло Загребельний. До запитання» (2014). Автор фільму Олена Артеменко. Режисер Юлія Кузьменко. Текст читає Володимир Мельник. Керівник проєкту Марк Гресь. Хронометраж 50 хв 03 с.

Реконструкція образу елітарної мовної особистості письменника відбувається через полілог представників близького кола спілкування П. А. Загребельного. Учасники полілогу – письменники В'ячеслав Медвідь, Михайло Слабошпицький, Любов Голота; дружина митця Елла Загребельна; Михайло Задорожній, житель села Солошине; Лариса Копань, директор університетського видавництва «Пульсари», Олексій Живодьор, житель села Солошине; Віталій Дончик, доктор філологічних наук, академік НАНУ; Світлана Раденька, бібліотекар Солошинської школи. Переважну більшість зі згаданих персоналій за кількома критеріями можна кваліфікувати як елітарних мовних особистостей, проте хоча вони виявляють суспільний образ Павла Загребельного, проте водночас тран-

слюють свій індивідуальний культурний досвід, що відбивається на специфіці вербалізації інформації.

У номінуванні письменників повторюваний елемент – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка – підкреслює належність учасників полілогу до когорти лауреатів найпрестижнішої національної премії і водночас «наближає» їх до Загребельного, створює ілюзію «спільного» для них усіх простору, тобто оприявнює поліперсонологійний вимір. Адже лауреатом Шевченківської премії був і головний герой стрічки, а потім упродовж 1979–1987 рр. він очолював Комітет із Державних премій ім. Т. Шевченка, у 1996–2005 рр. входив до складу Комітету Національних премій України ім. Т. Шевченка.

Поєднання у вербально-графічному просторі фільму таких, здавалося б, незначних і випадкових візуальних деталей, як обкладинка книги видатного письменника та напис англійською мовою на футболці її читача, надає глобалізаційного підтексту, проектує культурний діалог поколінь.

Зі спогадів письменника Анатолія Дімарова [Спогади 2010] відомо про улюблену портативну друкарську машинку Загребельного «Колібрі», на якій він «строчив і строчив кулеметними чергами...». Цей виразний щтрих до моноперсонологійного аспекту осмислення елітарної мовної особистості засвідчує винятковий креативний потенціал героя стрічки, адже він творив високохудожні тексти з великою швидкістю, тобто лінгвальні ресурси оприявнення думки були необмеженими. Проте власне вербалізації передувало ґрунтовне теоретичне опрацювання матеріалів із теми запланованого роману. Феноменальні енциклопедичні знання П. Загребельного, безумовно, відобразились на його мовотворчості.

«Павло Загребельний. Сонет 29» (2000). Автор і режисер Юлія Лазаревська. Хронометраж 28 хв.

За жанром це інтерв'ю-монолог Павла Загребельного про життя і творчість на тлі різних локацій із письменникового повсякдення. Є підстави вважати, що в ньому поєднано елементи саморефлексії і самопрезентації: *«Я не писав ні про БАМ, ні про кукурудзу, я не писав модних речей. Я писав те, що мав за потрібне писати. Тому я не буду відмовлятися від жодної своєї книжки. Це написано чесно, нічого там страшного немає»*.

Соціальна самоідентифікація (селянське походження) оприявнюється через індивідуальний досвід до універсальних узагальнень (про переважання серед митців вихідців із села): *«Може, тому що я селянський син. Кожен селянин уміє в сфері свого щоденного буття робити все. Я вмію запрягти коня, зварити борщ, спекти хліб, орати землю, жати, молотити. Селяни – це універсальні люди. У середовищі людей універсальних, які вміють усе, найлегше стати письменником»*.

Спогади П.А. Загребельного про війну, визволення з концтабору, навчання в Дніпропетровському університеті відтворено в хронологічній послідовності. З тонким гумором і елементами мовної гри зі стилізованим перемиканням мовних кодів письменник оповідає про свою спробу влаштуватися коректором. Його рідний дядько працював редактором газети і на прохання племінника відповів: *«Павлуша, нельзя, ты изменник родины [письменник був у полоні – А. Г.]»*. Колорит усної комунікації мешканців тогочасного села відтворено у фрагменті про працевлаштування бухгалтером. Індивідуальний досвід повоєнного студентства виразно проектується на загальне соціально-політичне тло (*Отримав листівку, що став студентом. ... З собою мати ложку, миску і рушник. Бібліотеки зруйновані. Добути книжку – неймовірні зусилля*). Показовий щодо ідеологічної цензури випадок, коли студент Загребельний захотів почитати Платона. Виявляється, для цього потрібен був дозвіл проректора з наукової роботи. Коли взяв до рук омріяну книжку, побачив, що видання «Діалогів» Платона не розрізане з 1913 р.: його не розгортали, але доступ суворо обмежували.

Лаконізм, простота висловлювання у спогадах про знайомство митця з майбутньою дружиною створюють особливу експресію: *«Я пам'ятаю день 2 вересня 1946 року. Серед всієї маси студентів я побачив дівчину в білому платті. Одразу закохався і навіки»*. З легкою самоіронією, гротескно переплітаючи творчість і повсякдення, Загребельний оповідає про перші роки після університету: *«Моя дружина працювала, а я сидів дома, варив суп і писав безсмертні твори»*.

Творча саморефлексія Павла Загребельного приваблює глядача відвертістю і доступністю, свідомо обрана тактика не ускладнювати оповідь допомагає досягти максимального емоційно-інтелектуального наближення до різних категорій реципієнтів:

«Я написав близько десяти романів про сучасність, але раптом збагнув, що оцієї душі людської в цих романах не можу описати. Я не можу досягнути душі сучасної людини. Не через те, що вона убога. Вона й багата, й барвиста, але до неї надто трудно добратися. Вона обставлена такими ідеологічними бар'єрами, такими барикадами фальші. Я зрозумів, що мені буде легше знайти оцю душу в людини минулого, у наших предків».

Фрагмент про творчий вибір і творчу самоідентифікацію письменника щодо мовного оформлення лаконічно-інформативний, мінімально використані образні засоби підпорядковано прагматичній настанові потенціювати зміст, лексика увиразнює комунікативний імідж Загребельного як категоричної, часом різкої у висловлюваннях людини: *«Я знав свої можливості. Я досить тверезо ставлюся до себе, досить самокритично. Я розумів, що я не геній. Мені не дано проникнути в душу мого сучасника, тому я пішов легшим шляхом. Це було дезертирство. Я втікав від гострих проблем сучасності в минуле. Але я виявив сміливість, бо писав історичні романи тоді, коли вони практично були заборонені».*

Поліперсонологічний аспект осмислення елітарної мовної особистості постає в епізоді-оповіді Загребельного про письменників і цензуру, переслідування, ідеологічний тиск (про Михайла Стельмаха і його роман «Чотири Броди», про Олеса Гончара і його роман «Собор»). Загребельний належить до покоління, на долю якого випав голод 1933 року. Офіційна ідеологія заперечувала ці події і переслідувала митців, які наважувалися казати правду. Межового посилення експресії автору стрічки вдається досягнути накладанням у кадрі візуалізованої реальності часів Голодомору – записки на будинку «Всі померли» і закадрової авторефлексії-спогаду Павла Загребельного про ті часи: *«Там я бачив страшніше, ніж події 1933 року, хоч голод зачепив мене дуже сильно: я помирав, і всі наші сусіди вимерли. Голод – один урок життя, концтабір – наступний. Я побачив справжню ціну людині, побачив людську велич і людську ницість. Зрозумів – де суєта, а де справжні цінності».*

У долі й творчості Павла Загребельного тісно переплелось особисте й суспільне, моноперсонологічний і поліперсонологічний аспекти взаємодоповнюються. Складні, навіть трагічні

моменти біографії дали письменникові той унікальний індивідуальний досвід, який прислужився формуванню його як майстра слова, громадського діяча, зосібна як елітарної мовної особистості. Показовий щодо цього такий епізод. Загребельний, на той час голова Спілки письменників України, лауреат державної премії СРСР і України, депутат Верховної Ради СРСР, пише роман «Південний комфорт». Цей твір забороняють, журнал «Вітчизна», де його надруковано, вилучають з усіх українських бібліотек. Загребельний з властивою йому тонкою іронією коментує: *«І хто це робить? Робить це маленький чоловічок, який ходить по коридорах ЦК і каже: «Я собачка маленький, але там, де треба, можу гавкнути. Ми за таким принципом жили»*. Повтор епітета *маленький* з демінутивами *чоловічок, собачка* в оповіді героя документальної стрічки надає відтінку знецінення потугам ідеологічних функціонерів.

Письменникові випало обіймати високі посади, які відбирали багато часу у творчості, покладали на нього величезну відповідальність і передбачали постійну присутність і виступи на різних засіданнях, до того ж, доводилося працювати під Дамокловим мечем з боку влади, а часом давати відсіч когорті недоброзичливців і заздрісників, яких в успішного й неупливого Загребельного було багато. Це, безумовно, наклало відбиток на застосовувані в публічному просторі стратегії й тактики комунікації аналізованої елітарної мовної особистості, одним із провідних критеріїв для осмислення якої став критерій авторитетності.

Роздум Загребельного про «чиновників від літератури» об'єктивно-безкомпромісний й водночас рефлексійний: *«Спілка письменників не завжди себе вела достойно. Але це була поміч письменнику, адже він дуже самотній, одинокий у своїй творчості. Держава йому ніколи другом не була»*. Риторична градація через нанизування епітетів *самотній, одинокий* підкреслює певну беззахисність творчої людини перед чиновницьким апаратом, що підсумовано метафоричною заперечною конструкцією *другом не була*.

Завершення стрічки філософсько-символічне: у кадрі горить рукопис – на ньому змінюються тексти різними мовами, аж доки вогонь не гасне на українському тексті. Символізує-

тється незнищенність українського духу й української ідеї і водночас «вічність» творів головного героя документального кінотексту.

«Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). Медіатекст на основі інтерв'ю 12.06.2002 р. Історико-філософські погляди письменника як ключі до розуміння його творчості. ДТРК «Культура».

Моноперсоналогічний вимір елітарної мовної особистості оприявнюється через біографічні факти з вуст письменника: *«Я народився в глухому полтавському селі, де було все збережено, де була ще церква... Мене хрестили малим, мене мама водила в церкву».*

Розмірковування про проблеми духовності, релігії через особистісні переживання (*дід Панас був дуже богомільний молився старослов'янською мовою... У років 10 я вперше прочитав про Мойсея*) виходять на рівень осмислення загальнолюдських цінностей (*Коли я почав писати "Диво", мені треба було мати Біблію під рукою. Коли я писав "Роксолану", я два роки вивчав Коран*).

Оповідь про творчу комунікацію і співпрацю з Д.М. Бобирем засвідчує самокритичність Загребельного і постійну роботу над удосконаленням своєї майстерності: *«Щоб збагатити мій письменницький словник, який не був дуже багатим, а можливо навіть примітивним, [Д.М. Бобир] дав Біблію у перекладі Куліша, Нечуя-Левицького і Пулюя. Коли я став її читати, для мене відкрилося нове у нашій мові, культурі, історії». На думку письменника, «Святе письмо в перекладі цих трьох діячів має зайняти особливе місце у наукових розробках стилістів, літературознавців». П.А. Загребельний сприкрено зауважує, що в 11-томному Словнику української мови «жодного прикладу з цього перекладу немає... Замовчування цього перекладу – це гріх перед нашою культурою і нашою мовою». У монолозі письменника відчутне приховане протиставлення майстрів слова і науковців, не на користь останніх (*Вчені мають бути чесними. Гуманітарії особливою чесністю не відзначалися*), зосібна у фрагменті про Михайла Грушевського.*

Виразні штрихи до аксіологічних орієнтирів додають роздуми письменника про мову: *«Ми не можемо володіти мо-*

вою, ми можемо мову оспівувати, боготворити, вивчати, осягати, але заволодіти мовою повністю ніхто не може». Сакралізація Слова у творчості й осягненні буття – одна з універсальних рис, притаманних багатьом видатним митцям. Філософське узагальнення Павла Загребельного – «Нас творить мова. Ми витвори свої мови, діти нашої мови. Доки ми цього не збагнемо, доти не будемо справжніми українцями, повновартісним народом» – концентрує знакові риси елітарної мовної особистості: націєцентричність, культуроцентричність, емпатоцентричність.

Вічний характер суперечливих ціннісних пошуків підсумовує візуалізована в кадрі цитата з «Тисячолітнього Миколая» П.А. Загребельного: «...а ми знов, як тисячу років тому, пливемо кудись по темному морю за чужими богами для свого зневіреного народу і не знаємо, яких же богів привеземо цього разу...».

Вербальна самопрезентація письменника в аналізованих документальних кінотекстах засвідчує творче, оригінальне використання ресурсів мови, спрямоване на створення цілісного образу видатного митця в інформаційно-культурному контексті доби. У долі й творчості головного героя аналізованих біографічних кінотекстів моноперсонологічний і поліперсонологічний аспекти взаємодоповнюються і взаємопосилюються. Унікальний індивідуальний досвід, який прислужився формуванню його як майстра слова, громадського діяча, зосібна як елітарної мовної особистості, проектується на осмислення постаті Павла Загребельного в українському національному і світовому культурному просторі.

Загнітко А., Загнітко Н. Моно- і полілінгвоперсона в дискурсивних практиках: мовленнєво-поведінкові вияви. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2017. Вип. 3. С. 19–29.

Касян Л.Г. Духовний материк на ім'я Павло Загребельний. *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 192–193.

Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти: монографія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 541 с.

Спогади про Павла Загребельного / Упоряд. М.Ф. Слабошпицький. Харків: Фоліо, 2010. 249 с.

REFERENCES

Zahnitko, A., Zahnitko, N. (2017). Mono- i polilinhvopersona v dyskursyvykh praktykakh: movlennievo-povedinkovi vyiavy. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*, 3, 19–29 (in Ukr.).

Kasian, L.H. (2014). Dukhovnyi materyk na imia Pavlo Zahrebelnyi. *Arkhivy Ukrainy*, 4–5, 192–193 (in Ukr.).

Romanchenko, A. P. (2019). Elitarna movna osobystist u prostori naukovooho dyskursu: komunikatyvni aspekty: monohrafiia. Odesa (in Ukr.).

Slaboshpytskyi, M.F. (Ed.) (2010). Spohady pro Pavla Zahrebelnoho (in Ukr.).

Anhelina Ganzha

THE ELITE LINGUISTIC PERSONALITY OF A WRITER: UNIVERSAL AND INDIVIDUAL (BASED ON DOCUMENTARY FILM TEXTS ABOUT PAVLO ZAHREBELNYI)

The article attempts to reveal the mono-personological and poly-personological aspects of the elite linguistic personality of the prominent Ukrainian writer Pavlo Zahrebelnyi on the basis of the documentary film texts «Pavlo Zahrebelnyi. In Question» (2014), «Pavlo Zahrebelnyi. Sonnet 29» (2000), «The Miracle Keys of Pavlo Zahrebelnyi» (2009).

The writer, as a representative of national culture, accordingly reveals the national language picture of the world, a certain linguistic, cultural and communicative model. The work and public activity of P.A. Zahrebelnyi as a famous writer, cultural figure, official, and politician involved constant media representation, which is why chronicle film documents are an important source for the linguistic and personological reception of the artist's figure.

In biographical film texts that use the writer's interviews, we are talking about the artist's verbal self-presentation, because an elite linguistic personality in media discourse purposefully constructs his or her public image.

The writer's verbal self-presentation in the analysed documentary film texts demonstrates creative, original use of language resources aimed at creating a holistic image of the prominent artist in the information and cultural context of the era. In the fate and work of Pavlo Zahrebelnyi, mono-personological and poly-personological aspects are complementary and mutually reinforcing. The unique individual experience that served to form him as a master of words, a public figure, and especially as an elite linguistic personality, is projected onto the understanding of the figure of Pavlo Zahrebelnyi in the Ukrainian national and world cultural space.

Key words: linguistic personology, linguistic stylistics, elite linguistic personality, writer, verbal self-presentation.